

- Виноградов В.В. О некоторых вопросах русской исторической лексикологии. 1953. Т. 12. Вып. 3. С. 185–210.
- Гальди Л. Слова романского происхождения в русском языке. М., 1958.
- Денисов П.Н. Лексика русского языка и принципы ее описания. 2-е изд., перераб. и доп. М., 1993.
- Келтуяла В.В. К семантической характеристике общеупотребительных интернациональных слов // Вопросы общего языкознания. Л., 1965. С. 41–52.
- Князева Г.Ю. Понятие ассимиляции заимствований и методика ее исследования // Лингвистика и методика в высшей школе. М., 1970. Вып. 5. С. 124–130.
- Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М., 1968.
- Крысин Л.П. Иноязычное слово в роли эвфемизма: Лингвистические заметки // Русский язык в школе. 1998. № 2. С. 71–74.
- Кузнецов А.М. Структурно-семантические параметры в лексике. (На материале английского языка). М., 1980.
- Ларионова Е.В. Новейшие англицизмы в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Моск. гос. лед. ун-т им. В.И. Ленина. М., 1993.
- Мартынов В.В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры. Мн., 1963.
- Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания. М., 1974.
- Секирин В.П. Заимствования в английском языке. Киев, 1964.
- Супрун А.Е. Лекции по теории речевой деятельности: Пособие для студентов филол. фак. вузов. Мн., 1996.
- Уфимцева А.А. Лексикология // Теоретические проблемы советского языкознания. М., 1968. С. 232–256.
- Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы. М., 1962.
- Хауген Э. Процесс заимствования // Новое в лингвистике. М., 1972. Вып. 5. С. 314–382.
- Чернышева И.И. Лексические заимствования в лексико-семантической системе языка. (На материале немецкого языка) // Лингвистика и методика в высшей школе. М., 1970. Вып. 5. С. 68–73.
- Crystal D. Encyclopedia of the English language. Cambridge, 1995.
- Freeborn D. From Old English to Standard English. London, 1998.
- Jespersen O. Growth and Structure of the English Language. Leipzig, 1905.

Поступила в редакцию 30.10.2001.

Светлана Владимировна Воробьева – аспирантка кафедры теоретического и славянского языкознания. Научный руководитель – доктор филологических наук, профессор Б.Ю. Норман.

А.М. ЛАПКОЎСКАЯ

АБ НЕКАТОРЫХ ВІДАХ ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАГА СПАСАБУ ЎТВАРЭННЯ БАТАНІЧНЫХ ТЭРМІНАЎ

Рассматриваются такие виды лексико-семантического способа образования белорусских ботанических терминов, как метонимический перенос, специализация значения и семантическое калькирование.

This article deals with some views of the formation on lexical-semantic means of the Belarussian botanical terms as metonymia, a special meaning and semantic word for word translashion.

Уласны лексічны фонд беларускай нацыянальнай мовы ва ўсе часы з'яўляецца асноўнай крыніцай стварэння тэрмінаў. Пры гэтым вельмі важнае значэнне набывае лексіка-семантычны спосаб, сутнасць якога заключаецца ў пераасэнсаванні ўжо існуючых лексічных адзінак для абазначэння навуковых паняццяў шляхам надання гэтым адзінкам у новай функцыянальнай сферы асаблівага тэрміналагічнага значэння. Так, В.У. Вінаградаў адзначаў: "Паміж слоўнікам навукі і слоўнікам быту цесная сувязь. Усякая навука пачынае з вынікаў, здабытых мысленнем і мовай народа, і ў далейшым сваім развіцці не адрываецца ад народнай мовы. Нават так званыя дакладныя навукі да гэтай пары ўтрымліваюць у сваіх слоўніках тэрміны, узятыя з агульналітаратурнай мовы" (Виноградов 1953, 6).

Пры дапамозе лексіка-семантычнага спосабу ўтвараюцца тэрміны пастаянна, хоць і менш інтэнсіўна з-за меншай здольнасці адпавядаць патрабаванням словаўтваральнай сістэмнасці тэрміналогіі. Д.С. Лотэ, які даследаваў семантычны спосаб утварэння тэрмінаў на прыкладзе рускай навукова-

тэхнічнай тэрміналогіі, указвае, што рэалізацыя гэтага спосабу адбываецца наступным чынам: а) слова атрымлівае толькі навуковую або тэхнічную вызначанасць; б) слова, якое кладзецца ў аснову стварэння навукова-тэхнічнага тэрміна, атрымлівае істотна звужанае значэнне; в) слова пачынае выкарыстоўвацца для абазначэння новага паняцця, якое падобна да таго, якое яно абазначае; г) слова выкарыстоўваецца для фарміравання паняцця, сумежнага з тым, якое яно абазначае (Лотте 1961, 39).

Таму па суадносінах прымет спецыяльнага паняцця і агульнавядомага прадмета, з'явы, прыметы вылучаюцца наступныя віды лексіка-семантычнага спосабу ўтварэння тэрмінаў: 1) спецыялізацыя значэння агульнаўжывальнага слова; 2) звужэнне значэння агульнаўжывальнага слова; 3) метафарычны перанос; 4) метанімічны перанос; 5) семантычнае калькаванне.

Названыя віды лексіка-семантычнага ўтварэння тэрмінаў даследчыкі разглядаюць як другасную намінацыю. Пры гэтым М.Э. Бялова, напрыклад, сцвярджае, што "...тэрміны другаснай намінацыі аналізуюцца намі як амонімы ў адносінах да агульнаўжывальных слоў, на аснове якіх яны ўтвораны" (Белова 1986, 265). Такое сцвярджэнне даследчыца выводзіць з наступных меркаванняў: "...паняцці, якія абазначаюцца аднолькавымі па гучанню словамі, разнародныя; значэнне тэрміна не выводзіцца з пачатковага значэння агульнаўжывальнага слова; агульнаўжывальнае слова і тэрмін маюць розную сферу ўжывання" (Белова 1986, 266).

Ф.П. Саракалетаў сцвярджае, што "семантычны спосаб утварэння тэрмінаў мае непасрэдную сувязь з праблемай суадносінаў тэрміна і агульнага слова" (Сороколетов 1972, 70). Розныя погляды даследчыкаў на даную праблему ён аб'ядноўвае ў тры групы:

1) пры ўтварэнні тэрміна семантычным спосабам ад агульнаўжывальных слоў заўжды ўзнікаюць амонімы; 2) утварэнне тэрмінаў шляхам пераносу найменняў не вядзе да распаду слова; 3) у выніку семантычных змен на тэрміналагічнай глебе могуць быць як аманімія, так і полісемія.

Мы лічым, што агульнаўжывальныя словы выкарыстоўваюцца ў функцыі тэрмінаў у выніку развіцця іх семантычных структур.

Фундамент беларускай нацыянальнай тэрміналогіі закладваўся ў 20-я гг. XX ст. Вядома, што тэрміналогія любой мовы звычайна ствараецца на ўласнай моўнай базе. Так, складальнікі шостага выпуску "Беларускай навуковай тэрміналогіі", дзе быў змешчаны слоўнік беларускіх батанічных тэрмінаў, адзначалі: "Беларуская мова мае дужа багаты запас батанічных назоваў і тэрмінаў, якія толькі часткова выяўлены; на грунце гэтага выяўленага народнага матэр'ялу і пабудована наша тэрмінолёгія" (Прадмова 1924, 3). К. Душэўскі, перакладчык "Батанікі" В. Зяленскага, у прадмове да данага падручніка таксама адзначаў, што "...тварыць-жа" тэрмінолёгію для батанікі самому, — небяспечна, бо ў народзе існуюць свае, часта вельмі добрыя назовы расьцін, іх часьцей, а такжэ праяваў жыцця. Вельмі шкодным было-бы разыйсьціся ў падручніку з такімі народнымі назвамі. Некаторых-жа назоваў ці ў народзе не хапае, ці мы аб іх ня ведаем. Не хапаць можа тых назоваў, якія створаны найнавейшай навукай пры ўсеагульным разглядзе расьцін праз мікраскоп, разглядзе хімічнай і адчасьці фізіялёгічнай стараны растушага царства. — Тут мне прыйшлося або тварыць назовы, або ўжываць лацінскія, надаючы апошнім беларускую фонэтыку" (Душэўскі 1924, 4).

Такім чынам, беларуская навукова-тэрміналагічная камісія таго часу вырашыла арыентавацца ў сваёй працы на агульнаўжывальную лексіку народных гаворак. У межы беларускай батанічнай тэрмінасістэмы ў гэты перыяд трапляе вялікая колькасць лексем, якія былі ўзяты з агульнаўжывальнай лексікі, напрыклад: **венчык, язычок, місачка, лычок, чаечка** і да т. п.

Найбольш часта ў працэс тэрміналогізацыі пры абазначэнні батанічных паняццяў уключаліся лексічныя адзінкі наступных лексіка-тэматычных груп:

1) назвы частак жывога арганізма: *хвасток, язычок, ножка, вушкі, лычок, галоўка, храпка* і г. д.; 2) назвы бытавых прадметаў: *місачка, песцік, таўкачык, венчык, каробачка, слупок, парасончык, мяцёлка* і г. д.

Прыведзеныя вышэй батанічныя тэрміны ўтвораны лексіка-семантычным спосабам (рознымі яго разнавіднасцямі). Мы ж у даным артыкуле разгледзім толькі некаторыя віды лексіка-семантычнай дэрывацыі (метанімічны перанос, спецыялізацыю значэння і семантычнае калькаванне) у дачыненні да беларускіх батанічных тэрмінаў (аб метафарычным пераносе гл. Лапкоўская 2000). Метанімія заснавана на пераносе назвы аднаго прадмета ці з'явы на іншы прадмет ці з'яву на аснове пэўнай знешняй ці ўнутранай сувязі паміж імі. У выніку метанімізацыі адбываецца ўзбагачэнне семантычнай структуры слова новым значэннем.

Гэты від лексіка-семантычнай дэрывацыі з'яўляецца малапрадуктыўным у межах беларускай батанічнай тэрмінасістэмы як на пачатковым, так і на сучасным этапах яе развіцця. Так, сярод батанічных тэрмінаў катэгорыі прадметаў і з'яў, якія ўтвораны шляхам метанімізацыі, сустракаюцца прыклады пераносу па мадэлі "цэлае – частка цэлага", напрыклад: *ананас* – 'паўднёвая травяністая расліна з прадаўгаватым духмяным і сакавітым плодам' і *ананас* – 'плод гэтай расліны' (ТСБЛМ-96, с. 57); *кукуруза* – 'аднагадовая травяністая расліна сям. злакавых з высокім і тоўстым сцяблом і ядомымі буйнымі жоўтымі зярнятамі, сабранымі ў пачаткі' і 'зерне гэтай расліны' (ТСБМ, III, с. 751); *лімон* – 'паўднёвае вечназялёнае цытрусавое дрэва сям. рутавых' і 'авальны плод гэтага дрэва' (ТСБМ, III, с. 45) і да т. п.

Многія агульнаўжывальныя словы сталі тэрмінамі ў выніку спецыялізацыі іх значэння. Спецыялізацыя значэння адбываецца ў тых выпадках, калі ўжо гатовая намінацыйная адзінка тыпу *кветка, карань, сцябло, ліст* і іншыя, будучы выкарыстанай у сферы спецыяльнай камунікацыі, набывае спецыяльнае тэрміналагічнае значэнне, хоць і суадносіцца з тым самым азначаемым, з якім яна суадносіцца і ў шырокай агульналітаратурнай сферы. Відавочна, што ў падобных словах азначальнае і азначаемае ў агульналітаратурнай і навуковай сферы супадаюць. Значыць, "яны называюць такія паняцці, што адначасова (пры розным падыходзе да іх) могуць быць і бытавымі, і навуковымі, г. зн. выступаць носьбітамі двух тыпаў інфармацыі – агульнаўжывальнага і тэрміналагічнага значэнняў" (Мацюк 1984, 69). Таму, як сцвярджаў А.А. Патабня, першае з гэтых значэнняў, якое ён назваў бліжэйшым, належыць да прадмета вывучэння ў мовазнаўстве, а другое з'яўляецца далейшым значэннем слова і складае прадмет іншых навук (Потэбня 1958, II, 19–20). Прымаючы пад увагу, што "значэнне – тое, чым даны аб'ект з'яўляецца для людзей, якія знаходзяцца ў працэсе жыццёвай, эстэтычнай, навуковай, вытворчай, грамадска-палітычнай і іншай дзейнасці" (Телія 1977, 135), можна меркаваць, што агульнаўжывальнае (бліжэйшае) значэнне слова – гэта тое агульнае для ўсіх носьбітаў мовы значэнне, якое склалася ў іх свядомасці на аснове канкрэтнага, штодзённага, чыста практычнага, жыццёвага пазнання адпаведнага аб'екта рэчаіснасці. Такім значэннем слова *кветка* з'яўляецца 'травяністая расліна, якая прыгожа і пахуча цвіце'; слова *корань* – 'падземная частка расліны'; *сцябло* – 'частка расліны, якая нясе на сабе лісце'; *ліст* – 'орган расліны зялёнага колеру'. Кожнае з прыведзеных значэнняў прадстаўляе сабой тыпізаванае ўяўленне людзей аб прадметах і з'явах акаляючай рэчаіснасці, вынік натуральнай жыццёвай логікі пазнання свету. Таму ў агульналітаратурнай мове словы аналізуемага тыпу выконваюць перш за ўсё функцыю называння адпаведных прадметаў і з'яў, і ў плане зместу яны вызначаюцца прадметнай суаднеснасцю, дэнататыўным тыпам значэння.

Уведзеныя ў сферу спецыяльнай камунікацыі словы *кветка, карань, сцябло, ліст* суадносяцца з тымі самымі прадметамі і з'явамі, але апошнія

асэнсоўваюцца ўжо на вышэйшай ступені пазнання ў межах паняццяў батанічнай тэрмінасістэмы. На аснове навуковай тэорыі фарміруюцца паняцці, фармулююцца дэфініцыі, у адпаведнасці з чым адбываецца спецыялізацыя значэння слоў, і яны пачынаюць выконваць у батанічнай тэрмінасістэме дэфінітыўную функцыю. У выніку агульнаўжывальнае слова ў плане зместу напаяняецца элементамі адпаведнай тэорыі, становіцца тэрмінам, значэнне якога без гэтай тэорыі не можа быць дакладна акрэслена, а значыць – асэнсавана і ўспрынята. Так, у тэрмінасістэме батанікі за названымі вышэй словамі замацаваны наступныя дэфініцыі: *кветка* – ‘*орган насеннага размнажэння расліны*’ (БЭС, с. 698); *корань* – ‘*гэта орган, які забяспечвае расліну вадой і мінеральнымі рэчывамі і ўмацоўвае яе ў глебе*’ (Біялогія-94, с. 45); *сцябло* – ‘*адзін з вегетатыўных органаў расліны, на якім размешчаны лісце і кветкі*’ (УБС, с. 459); *ліст* – ‘*орган раслін, які займае бакавое становішча на сцябле і выконвае функцыі фотасінтэзу, транспірацыі і газаабмену*’ (БЭС, с. 323).

Параўнанне агульнаўжывальных і тэрміналагічных значэнняў аналізуюемых лексічных адзінак выразна паказвае, што першыя значэнні (агульныя, не зусім канкрэтныя, прыблізныя) заснаваны на аснове здаровага жыццёвага сэнсу, таго, што мы ведаем аб прадмеце ці з’яве, зыходзячы з іх знешніх прымет і ўласцівасцей; другія (дакладныя, лагічна акрэсленыя як вышэйшая аб’ектыўнасць думкі) – на аснове навуковага пазнання і асэнсавання ўнутраных заканамернасцей тых самых прадметаў і з’яў пад уздзеяннем адпаведнай навуковай тэорыі.

Шляхам спецыялізацыі значэння агульнаўжывальных слоў утвораны таксама такія батанічныя тэрміны катэгорыі прадметаў і з’яў, як *галіна, ягада, жолуд, плод, арэх, зялёнае, сям’я, трава, дрэва, куст, расліна, імшара* і да т. п.

Сутнасць семантычнага калькавання заключаецца ў тым, што тэрміналагізацыя агульнаўжывальных слоў беларускай мовы адбываецца паводле іншамоўнага ўзору. Так, у межах батанічнай тэрмінасістэмы на пачатковым этапе яе развіцця можна вылучыць такія тэрміны, утвораныя шляхам семантычнага калькавання, як *лычок* (бел.) – *рыльце* (рус.); *тычка* – *тычунка*; *пярха* – *пыльца*; *сіток* – *пора*; *пярхнік* – *пыльник*; *пучок* – *почка*; *таўкачык* – *пестик* і да т. п.

Гэты шлях тэрміналагізацыі агульнаўжывальных слоў быў прадуктыўным у 1920–1930-х гг. Не ўсе семантычныя калькі аказаліся ўдалымі і замацаваліся ў складзе батанічнай тэрмінасістэмы. Параўнаем:

Тэрміны рускай мовы	Тэрміны беларускай мовы	
	1920–1930-я гг.	1940–1960-я гг.
рыльце	лычок	рыльце
чехлик	нарог	чэхлік
чашечка	місачка	чашачка
пестик	таўкачык	песцік
семядоля	глузд	семядоля
брюшко	чэраўка	брушка
столбик	шыйка	слупок
ножка	пянёк	ножка

Прыклады паказваюць, што ўжо ў канцы 1930-х гг. семантычнае калькаванне як асобны від семантычнай дэрывацыі становіцца менш прадуктыўным у межах беларускай батанічнай тэрміналогіі. Перавага была аддадзена прамому запазычванню тэрмінаў з рускай мовы, у выніку чаго многія семантычныя калькі былі выцеснены запазычанымі русізмамі.

Даследаванне і вывучэнне 6351 тэрміна агульнай батанікі, адлюстраванае ў табліцы, дазваляе зрабіць выснову, што самымі прадуктыўнымі відамі лексіка-семантычнай дэрывацыі для беларускіх батанічных тэрмінаў з’яўляюцца метафарычныя пераносы і спецыялізацыя значэння агульнаўжывальных слоў.

Віды лексіка-семантычнай дэрывацыі	Лічбы	%
Метафарычны перанос	83	1,3
Метанімічны перанос	46	0,7
Спецыялізацыя значэння	93	1,5
Семантычнае калькаванне	14	0,1

Скарачэнні

Біялогія-94 – Серабракова Т.І., Елянеўскі А.Г., Гулянкова М.А. Біялогія: Расліны, бактэрыі, грыбы, лішайнікі: Падручнік для 6–7 класаў агульнаадукацыйнай школы. Мн., 1994.

БЭС – Биологический энциклопедический словарь. 2-е изд., испр. / Гл. ред. М.С. Гиляров. М., 1984.

ТСБЛМ-96 – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. Мн., 1996.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Мн., 1977–1984. Т. 1–5.

УБС – Біялагічны слоўнік / Под ред. І.Г. Підолічка, К.М. Ситника, Р.В. Чаговця. Київ, 1974.

Літаратура

Белова М.Э. Явление вторичной номинации как результат лексико-семантического образования терминов // Вестник ЛГУ. Сер. 2. 1986. Вып. 3. С. 265–267.

Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слов // Вопросы языкознания. 1953. № 5. С. 3–29.

Душэўскі К. Прадмова // Зяленскі В. Батаніка. Падручнік для сярэдніх школ. Коўна, 1924. С. 3–5.

Лапкоўская А.М. Тэрміны метафарычнага ўтварэння ў беларускай батанічнай тэрміналогіі // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Материалы VII Междунар. науч. конф. Гродно, 2000. С. 181–184.

Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. М., 1961.

Мацюк Г.П. Про тэрміналогізацыю адзінаццёў загальнаўжыванай лексики // Мовознаўства. 1984. № 5. С. 68–71.

Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 2 т. / Общ. ред., предисл. и вступ. ст. проф., д-ра филол. наук В.И. Борковского. М., 1958. Т. 2.

Прадмова // Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 6. Батаніка агульная і спецыяльная. Мн., 1924. С. 3.

Сороколетов Ф.П. История военной лексики в русском языке XI–XVII вв. // Русский язык в национальной школе: Проблемы лингводидактики. М., 1972. № 6. С. 19–25.

Телия В.Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация: Виды наименований. М., 1977. С. 129–221.

Паступіла ў рэдакцыю 25.02.2001.

Алена Мікалаеўна Лапкоўская – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай і рускай моў і метадык іх выкладання ў пачатковай школе ледагагічнага факультэта Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Кулалы.

І.А. ЖУРКО

ФРАЗЕАЛАГІЧНЫЯ ПАРОНІМЫ І ВАРЫЯНТЫ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

Рассматриваются некоторые вопросы разграничения фразеологических паронимов и вариантов фразеологизмов. Анализируются паронимы, различающиеся грамматическими формами или морфемной структурой компонентов, морфологические и словообразовательные варианты.

In the article certain matters of the delimitation of phraseological paronyms and of variants of phraseological units are examined. The paronyms, which differ in the grammatical forms or morphemes structure of their components, and morphological and wordbuilding variants are analysed.

Фразеалагізмы “як пэўная сістэма ўзаемазвязаных моўных адзінак” (Лепешаў 1998, 4) суадносяцца паміж сабой не толькі па сэнсавых, граматычных ці стылістычных асаблівасцях, але і па вонкавым падабенстве. Менавіта падабенства кампанентнага складу фразеалагізмаў вызначае фармальныя варыянты і паронімы. Тэорыя фразеалагічнай варыянтнасці ў навуковай літаратуры распрацоўваецца даволі грунтоўна: аналізуюцца тыпы варыянтаў, даецца іх класіфікацыя, вызначаюцца прычыны фарміравання і функцыяніравання варыянтных радоў.

Адзіны погляд на сутнасць параніміі адсутнічае сярод мовазнаўцаў да гэтага часу, фразеалагічная паранімія як семантычная катэгорыя фразеалагічнай сістэмы ў беларусістыцы не даследавана наогул. Справа ў тым, што